

מוריס רומני

היהודים בסביבתם

הקדמה

תולדות היהודים בלוב במאות התשע-עשרה והעשרים הן תולדותיה של עדת מיעוט דתית ואתנית בקרב אוכלוסיית רוב ערבית-מוסלמית. בשנת 1949, ערב העלייה הגדולה לישראל, מנתה יהדות לוב למעלה מ-35,000 נפש – מספר שיא בתולדותיה; היא היוותה אז פחות מ-4% מכלל האוכלוסייה. מרבית היהודים היו בעלי אזרחות מקומית, ומיעוטם בעלי אזרחות זרה. מרכז הכובד של הקהילה היה בטרפול; בה היוו היהודים בשלהי התקופה העות'מאנית כשליש מכלל התושבים (!). בפרק זה יוצגו וינתחו מאפייני היחסים בין היהודים ובין האוכלוסייה אשר בסביבתם משנות השלושים של המאה התשע עשרה ועד שקיעתה הסופית של הקהילה בלוב העצמאית.

התקופה העות'מאנית השנייה (1835-1911)

מאז שנת 1835, עת שָׁבָה לוב להיות נתונה לשלטון עות'מאני ישיר, התייחסו השלטונות העות'מאניים בדרך כלל בכבוד ובסובלנות לדת היהודית, אף שהיהודים נתפסו כד"ימים והיו כפופים להגבלות של "תנאי עומר". מחד גיסא הם שילמו את מס הגיזיה וקיבלו את סממני התבדלותם והשפלתם בפני המוסלמים. מאידך גיסא הבטיחו השלטונות הגנה על חייהם, על פולחנם ועל רכושם.

בלחץ מעצמות אירופה וחוגים באימפריה העות'מאנית החליטו השלטונות להנהיג רפורמות (תנטימאט) ביחס לנתינים לא מוסלמים. רפורמות אלו, שהחלו באמצע המאה

התשע-עשרה, השוו את מעמד היהודים למעמדם של כלל תושבי המדינה, ובכך הושם קץ, במישור המשפטי, לאפלייתם לעומת הרוב המוסלמי. הד לשיפור זה אנו מוצאים בדבריו של מרדכי הכהן: "מאז באה לה טריפולי תחת חסות תוגרמה [העות'מאנים] הוחלו היהודים להתנער מעפר שפלותם, יען התוגרמים אשר הממשלה בידם אין להם על היהודים השנאה העזה כערבים, ואז רוב היהודים אשר לפנים גלו ממצוקות המסים והמרד והמגפה שבו לארצם" (הגיד מרדכי, עמ' 146). ליהודים הותר לצאת משכונותיהם הנפרדות, בתי כנסת ישנים תוקנו ובתי כנסת חדשים נבנו, יהודים רבים יותר קיבלו תפקידים ממלכתיים, וגדל חלקם של היהודים במסחר המקומי ובסחר החוץ. ובכל זאת נמשכה אפלייתם של יהודי לוב. זאת ועוד, הרשויות המשיכו לחייב את הלא

משפחה יהודית (משמאל) בחברת שכנים ערבים בפתח ביתה בכפר, לוב 1936

תנאי עומר

מערכת של הגבלות וציוויים שהוטלו על היהודים והנוצרים בארצות האסלאם; מיוחסת לכיליף עומר אבן אלכטיאב (581-644). ההגבלות נועדו להבדיל פיזית בין המוסלמים לבין היהודים, לתת כבוד למוסלמים ולהשפיל את היהודים והנוצרים. תנאי עומר קבעו את כללי ההתנהגות של היהודים בחברה המוסלמית. כך למשל הם חויבו ללבוש בגד מיוחד, נאסר עליהם להשתמש בנשק או לרכוב על סוסים, ועוד. אין גרסה רשמית ואחידה של ההגבלות, וכל שליט נהג להוסיף הגבלות משלו או לא לקיים הגבלות מסוימות.

תנטימאט

כינוי לצווים הסולטאניים – תיטי-שְׁרִיף – שפורסמו ביזמת הסולטאן של האימפריה העות'מאנית עבד אלמג'יד. מטרתם הייתה לרכז ולייעל את משטר האימפריה, וכן להכניס בו שינויים ברוח ערכי המודרנה. הצו הראשון פורסם בנובמבר 1839 ונכללו בו הוראות על שינויים בארגון הצבא והמנהל, נוסף על הבטחת זכויות כל הנתינים באימפריה העות'מאנית בתחומי הביטחון, הרכוש והכבוד. הצו השני פורסם בפברואר 1856 ועסק בהבטחת שוויון זכויות וחובות לנתינים הלא-מוסלמים של האימפריה. המסמך השלם שפורסם במסגרת התנטימאט (הרפורמות) היה בעצם חוקה שיצקה את היסודות לפרלמנט וחזרה על עקרונות השוויון, עם שקבעה כי האסלאם הוא דת המדינה.

מוסלמים בלוב עד שנת 1908 בתשלום כופר תמורת אי גיוסם לצבא העות'מאני. השלטונות גם לא תמיד הגנו על מי שנפגע או הושפל בשל היותו יהודי, לעתים בשל שתיקתו של הנפגע (התלוננות של דימי על מוסלמי ידועה הייתה כמסוכנת למתלונן). ייתכן גם שלנוכחותם של ערבים מקומיים בשורות הפקידות העות'מאנית הייתה השפעה לרעה על היהודים. ככל הנראה במקומות מסוימים נאלצו עדיין יהודים לענווד תג כחול שיבדיל אותם מן המוסלמים.

גם לאחר השינוי המשפטי שביטל את תוקפם עלול היה אי מילוי תנאי החסות המסורתיים בידי יהודים לגרור תגובות חריפות מצד המקומיים. ההיסטוריון דה פליציה מביא את עדותו של אדם בלוב משנת 1900, שלפיה במשך עשרים שנה נרצחו שלושה יהודים בידי ערבים משום שסירבו לרדת מבהמתם. היו מקרי תקיפה על רקע עברות אחרות של יהודים על חוקי החסות המוסלמיים בדומה למצב בארצות מוסלמיות אחרות באותה התקופה.

לתנטימאת הייתה השפעה אף על היהודים שחיו בכפרים. וכך מתאר זאת הכהן: "כאשר נכבש המחוז [אזור יפרן] לפני התוגרמים יצא חוק, כי כל העבדים היהודים יצאו מתחת רשות אדוניהם לחופש, לא אדונים לאלה [אדוניהם הברברים]. גם יכולים כל היהודים ללבוש כובע אדום כמשולמים, באין מוחה בידם" (הגיד מרדכי, עמ' 284). היה שוני במידת ההקפדה שנהגו המוסלמים ביחס לקיומן של ההגבלות וההשפלות המסורתיות. ממקורות שונים עולה תמונה, שלפיה באזורים הכפריים, הגם ששררו בהם קרבה וידידות, הקפידו על עניינים של כבוד ושל הכפיפות הסמלית של היהודי, בתור דימי, בפני שכנו המוסלמי. כך למשל מספר הכהן:

מחמדני הכפרים אין להם שנאה גדולה על היהודים, אך גאותנים הם. לא יתנו ליהודי לרכוב לפנייהם על גבי בהמה, ולא לאחוז כלי זין. והיהודים משפילים עצמם וחולקים כבוד למחמדנים אדני הארץ, ובכל זאת בעת תמצא יד המחמדנים לגזל וחמס אזי יהיה נכסי היהודי כהפקר, יען אינו מאמין בדת מחמדנית ואין לו כלי נשק לעמד על נפשו בפני מתקוממיו.

הגיד מרדכי, עמ' 45.

מעדות זו ניתן ללמוד כי לעתים חרטה הפגיעה ביהודים ממערכת המוסכמות והנהגים המקובלים והגיעה לתקיפה פיזית, שכן באזורים המרוחקים ממרכזי השלטון לא נהנו היהודים מהגנת השלטון.

כאמור, במהלך המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים היו פגיעות ביהודים. נראה שתופעה זו, כולל מקרים של המרה בכוח לאסלאם, התרחבה והחריפה מאמצע המאה התשע עשרה. הכהן מספר על אדם בכפר זאויה שחמיו העשיר נרצח על ידי מוסלמי והעקבות הובילו אל מושל הכפר כמי שהיה לו חלק במעשה. היו גם פגיעות בבתי כנסת, כמו במקרה זה שהתרחש בזליתן: "בשנת הרכ"ח 1868 עלתה חמת שנאת הדת בלב תושבים מחמדנים. בלילה הציתו אש בארבע פינותיו [של בית הכנסת צלאת בושאף]. גם כל הס"ת [ספרי תורה] וכלי החמדה היו למאכולת אש" (הגיד מרדכי, עמ' 326). רעיונות אנטישמיים מאירופה הנוצרית הלחלו גם לצפון אפריקה באמצעות גורמים נוצריים. בשנת 1862 הופצה עלילת דם בבנגזי על ידי נוצרים מקומיים זרים, וחלק מהאוכלוסייה המקומית צידד במעלילים.

ואולם על אף העדויות הללו היו היחסים בין שתי האוכלוסיות, הערבית והיהודית, טובים ויציבים בדרך כלל. הן חיו בנפרד האחת מרעותה, אך בשכנות ובזיקה הדדית.

פגיעות ביהודים במאה התשע-עשרה

1879 ביולי

בערב 2 בינואר שעבר התקיפו בוליתן מוסלמים את ביתו של אחד היהודים וגולו ממנו את כל רכושו לאחר שפצעו אותו קשה. – בערב 24 בפברואר בעמרון שוב חדרו לביתו של יהודי אחר, שדדו ממנו כל מה שהיה שייך לו, פצעו אותו ואת אשתו במהלומות רבות, ורצחו אחד מבניו בגיל 20 בערך. – בערב 29 במארס נכנסו לדירתו של יהודי בתאג'ורה, גולו ממנו את הכל ופצעו אותו, ורצחו ילד קטן שלו שהיה ברועות אמו. לבסוף בערב 25 ביוני בזאוויה ע'דיביה, מקום המרוחק מפה רק שבע שעות, נשדד בית הכנסת שחולל בכל צורה, והשליכו לרחוב את כל ספרי התורה, רמסו אותם לאחר שהעלימו שלושה מהם, ועמדו להשליכם למאכולת אש, לולי הניסו הצעקות הממושכות של הנשים אותם מנוולים.

מיד כשהובאו עובדות אלו לידיעת האדון המכובד אליהו חזן, רב ראשי של קהילה זו, הודרו לבקש מהוד-מעלתו מחמוד גראדן פחה, המושל הכללי, שייענשו האשמים בכל הפשעים הללו, אך לדאבוננו עד כה אי-אפשר היה לזכות בעשיית צדק, ועל כן המוסלמים, המקבלים עידוד מהעדר עונשים, ממשיכים לאיים על אוכלוסייה שאינה גורמת להם כל נזק.

4 בנובמבר 1901

מהומות בעמרון. בשבוע שעבר היו מהומות בסוק'אל-ג'מעיה, השוק המתנהל בעמרון, כפר השוכן במרחק קטן מטריפולי. הילידים רצו להפגין על התמרמרותם בשל הכללתם בצבא התורכי, וברצותם להפנות את תשומת-לב אל עצמם לא מצאו דבר טוב יותר מאשר להתנקם ביצורים חלשים חסרי הגנה. להקת פושעים התנפלה לאור היום על בני ישראל מסכנים, שבאו לשוק כדי למכור את סחורתיהם, אילצה אותם לנטוש את דוכניהם ושדדה את כולם לא מבלי לחלק מהלומות, ופצעה אחדים מהם, אחד קשה. מיד כשנמסר על הענין לוואלי של טריפולי, נקט אמצעים תקיפים וניהל תחקיר מדוקדק מאוד. הבטיח ליהודים הנשדדים לפצותם כמעט על כל מה שאבד להם. ואכן, לאחר שהכריח כעשרים מהשודדים המזוינים הללו להחזיר את הגולה, כלא את כולם בבית-הסוהר ואת דרש והשיג מהילידים העשירים של עמרון את השלמת הסכומים שתבעו היהודים. הוא הביא אותם לפניו ושם, בנוכחות הרב הראשי קמחי, דאג שלכל אחד מהם יוחזר במלואו הסכום שהצהיר בשבועה שנגנב ממנו.

מהועד המקומי של כ"ח בטריפולי' הנהלת כ"ח בפרס. מצוטט בהשמטות מתוך דה פליצ'ה, עמ' 25-27.

להערכתו של דה פליצ'ה "המאבק היומיומי למען הקיום והחשיפה המשותפת לאיומים המתמידים של הטבע, של המלחמות, של המהפכות הפנימיות ושל המעשים השרירותיים של החזקים יותר, קירבו את שתי הקהילות זו לזו וכך יצרו ביניהן מעין סימביוזה, שלא היה פירושה כלל וכלל ערבוביה או השתלבות ושאלם מנעה תופעות מורות של אי-סובלנות מטעמי גזע או דת" (דה פליצ'ה, עמ' 21). ההפרדה הדתית שימרה את הבידול הבסיסי בין שתי הקבוצות. היו קשרי מסחר, קשרים כספיים וכלכליים שונים וקשרי ידידות. הקרבה הייתה רבה יותר אולי בכפרים, בשל התנאים הפיזיים והחברתיים. נחום סלושץ מספר על יהודים שפנו לקדושים מקובלים מוסלמים: "מענין, כי יש שהיהודים פונים בצר להם גם לבעלי מופת מושלמים: כזה היה הגוי אל חוצנין, אשר כבד את תורת ישראל והיה רגיל לכתוב קמיעות ולעשות לחשים בשם 'הי אלהי הצבאות'" (סלושץ, כרך ב, עמ' 105). קרבה דתית בין היהודים לסביבתם באה לידי ביטוי גם במקומות שהיו מקודשים לבני שתי הדתות. הנה שתי עדויות של מרדכי הכהן:

אנשי שם קדושים לא נודע לנו, לא חדשים ולא ישנים, רק רחוק מעיר מאטין ערך מהלך מ"ה דקין קרוב לשפת הים נמצא שם היכל אחד ובו קבר קדוש בעיני היהודים, והמחמדנים חולקים לו כבוד, גם מדליקין עליו נרות וקטרת סמים. מספרים ממנו נפלאות. המחמדנים קוראים לו סי מרבאט

הגיד מרדכי, עמ' 329.

בהכ"נ [בית הכנסת] נמצא אחד בקצה העיר [עמרון] סמוך לשכונת היהודים, הוא פותח דרום, לא נודע ברור התחלת זמן התיסדותו ולפי הקבלה יסד אותו יהודי אחד בדורות הראשונים ושמו עמירא. בהכ"נ הנז' [הנזכר] קדוש גם בעיני המחמדנים

שם, עמ' 320.

יחסים ייחודיים נרקמו בין הברברים לבין היהודים בלוב. לעתים חיו היהודים ביישובי הברברים כמין עבדים לאדוניהם הברברים. כל עוד קיבלו היהודים את התנאים המסורתיים היו יחסיהם עם הברברים תקינים וקרובים, ועל פי רוב יצרה הקרבה הבלתי אמצעית ביניהם שיתוף פעולה נגד אויב חיצוני:

אם יבא צר ואויב על היהודים או על הברבארים יתאספו השני דתות כאיש אחד לעזרת אחיהם לבלתי יתנו יד לזרים להשיג גבולם. לא היו מקבלים עול שר ושופט, כי אם כל שבת קבוץ מדיני בפני עצמו [...] עוד שאלתי איך לא היו שונאים זה את זה שנאת הדת, אמרו יען הברבארים לא היו אדוקים בדתם ולקחו מהיהודים כמה דברי אמונה והנהגה וקבלו דת מוסלמאנית בעוד לא דרכה רגל המסלמאנים בארץ הזאת"

מ' הכהן, "יומן המסעות בטריפוליטאניה בשנת תרס"ו 1906", גנזים, כרך ג', תשכ"ט, עמ' 78.

היחסים בין האוכלוסייה הכללית ליהודים התאפיינו בהטרונגניות בממד הגאוגרפי ובממד הדמוגרפי. הירשברג מנגיד את אנשי הכת הדתית השלטת בזליתן, שהיו עוינים ליהודים, לכת הסנוסיה שמרכזה בקירנאיקה. האחרונה הייתה סובלנית יחסית ליהודים ולדתם, דבר בעל חשיבות להבנת מערכת היחסים הבינ-עדתית גם בהמשך.

התקופה האיטלקית (1911-1943)

את תקופת השלטון האיטלקי ניתן לחלק למספר תקופות משנה: תקופת המרד הערבי שנמשכה עד תחילת שנות העשרים, תקופת התייצבות השלטון שנמשכה עד אמצע שנות השלושים, והחרפת היחסים במחצית השנייה של שנות השלושים.

במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים חדרו השפעות מודרניות ללוב, המבנה הכלכלי השתנה ויהודים רבים שימשו בתפקידי תיווך בין האוכלוסייה המקומית לבין גורמים אירופיים. מאות יהודים (ולא רק הם) קיבלו אזרחות זרה, לרוב איטלקית. יהודים אלו ומיעוטים אחרים ראו במידה רבה בתרבות המערבית ובאמנציפציה שזכו לה יהודי המערב מופת לחיקוי. התפתחויות אלו שחקו בהדרגה את הסימביוזה המסורתית בין ערבים ויהודים בלוב. הן גרמו בהדרגה להיבדלות בין חלקים מהאוכלוסייה היהודית לבין אוכלוסיית הרוב הסובבת. יתרה מכך, לאחר הכיבוש האיטלקי זוהו היהודים בעיני שכניהם כמי שקרובים לאינטרסים של הגורמים הזרים ולעתים אף מייצגים אותם. תחרות כלכלית, וכן תלותם של לווים ערבים ביהודים שהלוו להם בריבית קצוצה, היו מקור לעוינות על רקע כלכלי. עוינות זו התגברה עם השתלטותם של האיטלקים על הארץ.

בתחום החינוך גרמו הקשרים המתעוררים עם קהילות מערב אירופה והאדה לאיטליה להופעתו של חינוך מערבי וחילוני בקהילות לוב הגדולות. ארגון "כל ישראל חברים" (אליאנס) הקים בית ספר למלאכה בטרפולי, ובהמשך גם בית ספר לבנות. עוד בשנת 1876 נשלח יהודי מטעם ממשלת איטליה לייסד בית ספר איטלקי ראשון בטרפולי, ובו התחנכו מאז אלפי ילדי יהודים, בנים ובנות, שהיוו את רוב התלמידים. יהודים השתלבו בפיתוח עיר הבירה, ותרמו לשגשוגה. היציאה המתמשכת של יהודים לשכונות מעורבות מעידה על תחושת ביטחון ששררה אצלם. בכמה בתי ספר שפתחו העות'מאנים למדו ערבים ויהודים יחד.

ערב כניסת האיטלקים לטרפולי, באוקטובר 1911, פרצו בעיר מהומות ויהודים נפגעו בהן. באותה עת גם הותקפו ונשדדו יהודים בבנגזי. בשורות שני הצבאות, האיטלקי והעות'מאני, היו גם מעט יהודים. היהודים, יותר מהערבים, רצו להשתחרר משלטון מוסלמי. לשכבות היהודיות המבוססות, בעלות הקשרים הכלכליים והתרבותיים עם איטליה, היה עניין רב יותר בנוכחות האיטלקית. באופן כללי הייתה ציפייה ששלטון חדש יביא לשיפור במצב היהודים בלוב, והיא התחזקה כשבזמן המלחמה הותקפו יהודים בידי עות'מאנים וערבים.

מלחמת העולם הראשונה הביאה להחרפת היחסים בין יהודים למוסלמים. תקיפות של יהודים גררו, כאמור, היסחפות נוספת של חלק מהיהודים לצד האיטלקי. אצל הערבים הייתה עוינות רבה לעות'מאנים ששלטו בארצם לאורך דורות, אך התמיכה הגדולה באיטלקים באה מצד חלקים באוכלוסייה היהודית, דבר שהגביר בעיני האוכלוסייה הערבית את הזיהוי בין היהודים לבין המעצמה האירופית הזרה, שלא רק כבשה את הארץ, אלא הביסה את האסלאם.

סנוסיה

תנועה רוחנית ופוליטית שצמחה בצפון אפריקה במאה התשע עשרה, והיא קרויה על שם מייסדה מחמד אבן עלי אלסנוסי (1791-1859). אלסנוסי, שטען לייחוס למשפחת הנביא, הקים מסדר צופי במכה ב-1837, שקרא לשיבה לעקרונות המקוריים של האסלאם ולניהול חיי קדושה ופרישות. פעילותו לא התקבלה בעין יפה והוא נאלץ לצאת למצרים, ומשם המשיך לקירנאיקה. כבר מראשית דרכה היה לתנועה הסנוסית גוון פוליטי בולט. באמצעות רשת של מנורי צופים (זאווייה) הפיצה התנועה את תורתה ברחבי צפון אפריקה, בעיקר במדבר הלובי ובמזרח הסהרה. התנועה קנתה לה אוהדים רבים בקרב הבדואים ויושבי נאות המדבר באזורים אלה. התנועה דוגלת בשמרנות דתית, אך יש בה גם סממנים של מיסטיקה והשפעה ממסדרי דרווישים. הסנוסים מאמינים בחיי פשוטות וצניעות ובהתפרנסות מעבודת כפיים ומסחר. בנו של מייסד התנועה, אחמד אלמהדי, ירש את ההנהגה. בסוף המאה התשע עשרה היו בלוב כ-140 מנורים של התנועה, ששימשו כמרכזים דתיים, תרבותיים וכלכליים, וגבו מסים והעבירו למנהיג שישב בגיעוב, נווה מדבר בקירנאיקה. המנהיג השלישי של התנועה, אחמד אלשריף (אחיינו של אלמהדי), הוכר רשמית בידי העות'מאנים כשליט באזור זה. אלשריף הוביל התנגדות מזוינת לצרפתים בצי'אד (1902-1908) ולאיטלקים בקירנאיקה (1912-1918). ב-1917 הכירו האיטלקים והבריטים במנהיגותו בקירנאיקה של מחמד אידריס אלסנוסי, נכדו של מייסד התנועה. מאבק הסנוסים באיטלקים נמשך עד להשתלטות האיטלקים על קירנאיקה בראשית שנות השלושים. בזמן מלחמת העולם השנייה תמכו הסנוסים בבעלות הברית. אלסנוסי היה לשליט הראשון של לוב העצמאית והוכרז כמלך לוב בשנת 1951, אך לא היה בכוחותו היבט דתי. בדורות האחרונים חלה ירידה גדולה בהיקפה ובכוחה של התנועה, עקב המלחמה מצד האיטלקים, המודרניזציה של לוב והרדיפות מצד משטר קדאפי.

האיטלקים הסתייעו ביהודים מהשכבות המבוססות והמשכילות. יכולותיהם של היהודים בתחום הכלכלי וידיעת השפות, ערבית ואיטלקית, הפכו את היהודים למתווכים טבעיים עם אוכלוסיית הרוב. כך נוצרה שכבה של יהודים שנהנו מזכויות יתר. בהמשך ניסו האיטלקים לתקן את הרושם ולאזן את יחסם כלפי נתיניהם החדשים. עובדה זו מעידה על ההתרחקות, אפילו המנטלית, ועל הניכור הגובר בין הערבים והיהודים בארץ זו, כשבתוך הגורם האימפריאלי.

האיטלקים פיתחו את לוב והרחיבו את הפעילות המסחרית שלה. חלקם של היהודים במסחר, במלאכה, במתן הלוואות, בבנקאות, בפקידות ובמקצועות החופשיים, בטריפולי בעיקר, עלה. התגברה יציאת יהודים מה"חארה" המסורתית לחלקים מודרניים של העיר, שבהם התגוררו גם ערבים, איטלקים ואחרים. חלקם של יהודים בכלכלת העיר, ומכאן, למעשה, גם בכלכלת הארץ בכלל, היה רב, מעבר לשיעורם באוכלוסייה. בין היהודים שעלו במעמד החברתי ושהיו קרובים יותר לתרבות המערבית המודרנית לבין אחיהם ש"נותרו מאחור", וכן בינם ובין אוכלוסיית הרוב, התגברו הפערים החברתיים והתרבותיים. האיטלקים נקטו כמה צעדים לשינוי פני הקהילה היהודית, דבר שהיה בו משום פגיעה באוטונומיה המסורתית ושגרם גם הוא להתרחקות בין החלקים העממיים בקהילה לבין הרובד העשיר והקרוב יותר רעיונית לאיטלקים.

גורם נוסף שניתוסף ברבע הראשון של המאה העשרים למארג היחסים הוא הגורם הלאומי. בקרב ערביי לוב התפתחה הלאומיות במקביל למאבק הצבאי באיטלקים ובהשפעת תנועות דומות במזרח הערבי. ההבדלים בין ערביי טריפוליטניה לערביי קירנאיקה הקשו על יצירת זהות לאומית אחידה ומטרות מאוחדות. המיעוט היהודי היה קשוב לרצונות הלאומיים הערביים, ולעתים גם הזדהה אתם, ומנגד פיתח את תודעתו הלאומית הייחודית. ארגונים ציוניים תפסו להם בהדרגה מקום בלוב.

בשנת 1916 החל "המרד הערבי" בלוב נגד האיטלקים. בשלב הראשון הצליחו המורדים להסיג את הכוחות האיטלקיים לאזור החוף. באזור טריפוליטניה היה שיתוף פעולה משמעותי של המורדים עם העות'מאנים. איטליה, שבינתיים הצטרפה למלחמת העולם הראשונה, דחתה את השלמת כיבוש לוב. רק שנים מאוחר יותר הצליחו האיטלקים להכניע את המורדים ולהשלים את הכיבוש, תחילה בטריפוליטניה ובהמשך גם בקירנאיקה. בזמן המרד גברה התלות של הערבים בהלוואות של יהודים. דיכוי המרד הביא להתעצמות בפעילות הכלכלית של יהודי טריפולי. בזמן המרד הערבי התחזקו המגמות הלאומניות והאסלאמיות בלוב. ההיפתחות של לוב למתרחש בעולם הערבי ובארץ ישראל הגבירה את המתחות ואת הניגוד בין היהודים לסביבתם. קטטות בין יהודים לבין ערבים היו חזיון נפוץ בטריפולי. מדי פעם התרחשו תקריות שניתן להגדירן כחמורות, ככל הנראה על רקע המאבק על ארץ ישראל ואירועים בעולם הערבי והאסלאמי. בשנת 1920 היו תקריות בטריפולי ובבנגזי על רקע ההתרחשויות בארץ ישראל.

בשנת 1932 תיאר מזכיר איחוד הקהילות היהודיות באיטליה על סמך ידיעות מלוב: "אינו עובר יום שבו לא תהיה איזו קטטה עם

תקרית בין יהודים לבין מוסלמים בשנת 1927

בערב "מילוד" הערבי - מ־8 עד 9 בספטמבר - נעו קבוצות רבות של ערבים, ללא ספק מאורגנות, להתקיף את הרובע היהודי מנקודות שונות בעיר: הם הביאו על ראשיהם חביות משוחות בזפת וטבולות בנפט, שהפכו למדורות אש, והיו מזוינים מי במקלות ומי באלות או במשהו גרוע יותר. הערבים, שבאו לרובע היהודי בתכנית להציק ליהודים, התחילו מיד במעשי ההתגרות שלהם ועל כן עמדו היהודים בפני ההכרח להגן על חייהם, על כבודם ועל רכושם מול המון פאנאטים.

למזלנו נמשכה הקטטה רק זמן קצר בעקבות ההתערבות היעילה של כמה אנשי מיליציה פאשיסטית ושל השוטרים שהיו על משמרתם ברובע היהודי ובעקבות היועקותם המהירה של כמה פטרולים של חיילים מטרופליטאני, שעמדו במצב הכן בנמל, בדיוק מחשש למהומות שיעוררו הערבים. רבים היו הפצועים בקטטה: 5 ערבים, יהודי אחד ואיש משטרה אחד. היהודי, שהוא הצעיר יצחק אטון, נמצא בבית החולים הקולוניאלי בשל חומרת פציעתו.

פטרולים מוגברים של חיילים ושל אנשי מיליציה שומרים יומם ולילה ללא הפוגה על הרובע היהודי ביצרו כך מחסום של ממש, ואילו ברחובות הפנימיים משגיחים פטרולים חזקים יותר על הרובע ומשנויים לרובע עצמו את המראָה של עיירה הנתונה למצור.

העיתון Israel, 10 באוקטובר 1927. מצוטט בהשמטות אצל דה פליצ'ה, עמ' 82

הערבים: אדרבה, אוסיף, אפשר לומר שהמצב כיום גרוע ממה שהיה לפני הכיבוש האיטלקי" (דה פליציה, עמ' 82). בין 8 ל-9 בספטמבר 1932 נערכה התקפה מאורגנת על הרובע היהודי בטריפולי. הודות להתערבות המשטרה והצבא האיטלקיים לא התפשטו המהומות. המושל האיטלקי של לוב בשנות השלושים, איטלו בלבו, אמר באחת ההזדמנויות, שהניגודים בין ערבים ליהודים אינם נראים כבלתי ניתנים ליישוב. הם מתקוטטים, שונאים זה את זה, ולבסוף מתחברים בכל הזדמנות.

בראשית שנות השלושים גברו החיכוכים בין השלטונות האיטלקיים לחלקים רחבים בקהילה היהודית כתוצאה מפעולותיהם של האיטלקים לצמצום האוטונומיה היהודית ולהנהגת שינויים בסדרי הקהילה היהודית ומוסדותיה בשם "טובת המדינה", בהתאם לתפיסה הפשיסטית. צעדים אלו עוררו חלקים באוכלוסייה הערבית לנצל את היחלשותה של הקהילה היהודית, ומתיחות מסוימת ניכרה ביחסי יהודים וערבים. בשלהי שנות השלושים, בהשפעת ההסכם בין מוסוליני להיטלר, חלה הרעה במצבם של היהודים. בשנת 1938 פורסם מניפסט הגזע האיטלקי.

שנת 1940, עם הצטרפותה של איטליה למלחמת העולם השנייה ומות המושל בלבו, הייתה שנת מפנה בחיי היהודים בלוב. החוקים קבעו את נחיתותם בפני המוסלמים ובפני האיטלקים, הגבילו, השפילו וסיכנו את היהודים. ממיעוט מועדף בראשית השלטון האיטלקי הפכו היהודים למיעוט נחות ונרדף בעיני השלטונות. הערבים הגיבו לרוב באדישות על השינוי במדיניות האיטלקית. מחד גיסא היו גילויי סולידריות עם היהודים, שכן גם הערבים נפגעו מחוקי הגזע (אם כי פחות מהיהודים). מאידך גיסא היו גם מקרים של שמחה לאידם של יהודים ותקיפתם משנוצרה תחושה, שהופקרו על ידי השלטון

המושל איטלו בלבו בביקור במסלול מירון
המכונות, טריפולי, 1935 (?)

מניפסט הגזע האיטלקי

השלטון הפשיסטי באיטליה לא היה בתחילתו בעל נטיות גזעניות או אנטישמיות. אולם במסגרת ההתקרבות בין גרמניה הנאצית לאיטליה הפשיסטית החל באמצע שנות השלושים אימץ הממשל הפשיסטי באיטליה רעיונות גזעניים. ב-1938 חיברו מדענים איטלקים מסמך שקבע בצורה מדעית ומנומקת, כביכול, כי העם האיטלקי נמנה עם הגזע העליון של קבוצת העמים האריים הצפוניים. המסמך כונה Manifesto della razza (מניפסט הגזע האיטלקי). למעשה ידוע כי מוסוליני כתב וערך בעצמו חלקים ניכרים של המניפסט. המסמך היווה את הבסיס הרעיוני לקביעת המעמד הנחות של בני גזעים לא "אריים" – יהודים, אפריקנים ואחרים – והוא עוגן בחוק ביולי 1938. הוראותיו המעשיות של החוק נגעו להרחקת יהודים ממשורות ציבוריות במערכת החינוך ובממשל ולאיסור נישואין בין יהודים לאיטלקים או אריים.

המרכזי, ושבנו להיות נחותים לעומתם. בקרב האיטלקים בלוב התרבו גילויי הגזענות והופיעו בעיתונות מאמרים אנטישמיים.

מגמות אלו נמשכו והחריפו בעת מלחמת העולם השנייה. במשך המלחמה החריפה המדיניות הגזענית של האיטלקים כלפי היהודים, ואכיפתה הועמקה. האוכלוסייה המקומית כולה סבלה מהמלחמה, אבל האיום מצד איטליה וגרמניה היה כמובן גורלי יותר עבור היהודים.

הנוכחות הגרמנית מראשית 1941, הפגיעות החוזרות ביהודים מצד האיטלקים, בעיקר לאחר כל פרק של כיבוש בריטי בקירנאיקה ונסיגתו, והגלייתם של יהודים למחנות עבודה וריכוז בלוב, בצפון אפריקה ובאירופה היו ביטוי לסכנה שעמדו בה היהודים לעומת שאר האוכלוסייה. הייתה עזרה הדדית בעת המלחמה, והיו גם מקרים של התנכלויות, או ניצול המצב. במחנה ג'אדו, למשל, קנו יהודים כלואים מזון ומצרכים מערבים בסביבה. במקומות שונים מכרו בספרות. היו יהודים שנמלטו מזירת הקרבות וההפצצות, ומצאו מקלט אצל מוסלמים. בעיירה ג'ריאן, שאליה גורשו יהודים מקירנאיקה, היו יחסים הדוקים בין האיטלקים לערבים. בצבא האיטלקי בלוב היו אלפי ערבים, דבר שוודאי הייתה לו השפעה, אם כי לא ברורה מספיק.

תקופת השלטון הצבאי הבריטי (1943-1952)

בתקופת המלחמה היו אלה ערביי קירנאיקה ויהודיה שתמכו בבריטים ובבעלות הברית בלוב, באופן מעשי ומופגן, יותר מאשר יהודי לוב בכלל. במהלך הכיבושים והנסיגות של הבריטים בקירנאיקה בשנים 1940-1942 פעלו יהודים וערבים במשותף. בכוחות שבפיקודם של הבריטים לחמו גם ערבים מקומיים ויהודים מארץ ישראל, והשמחה לנוכח הצלחות הבריטים הייתה שם רבה מאוד. עדויות שונות, לאחר תום הקרבות, מלמדות על יחסים טובים לכאורה עם הערבים בעת המלחמה. לדוגמה, דברים שנאמרו בינואר 1944: "פה כדאי לציין שבמשך המלחמה הזאת מצאנו נחמה פורתא ביחסי הידידות של [...] המשלמים אלינו" (הרצאת בא כוח הקהילה במסיבת חיילים בבנגזי, אצ"מ 6/4582). מקור אחר מינואר 1946 מבטא את ההלם שיצרו פרעות 1945 לאור העזרה ושותפות הגורל בעת המלחמה: "אותו המון (שהתנפל על היהודים) עוד לפני שנים אחדות נתן למשפחותינו ולבנינו מחסה והגנה מלפני ההתקפות המלחמתיות, לנציגיו יותר מפעם פנינו בעת צרה" (מכתב מאת ארגון "בן יהודה" למען התרבות העברית בטריפוליטניה אל הוועדה האנגלו-אמריקאית לענייני א"י, 27.1.1946, עמ' 3, אצ"מ 25/6457). מסבירה המזרחנית עירית אברמסקי-בליי: "לאחר נצחון בעלות הברית ונסיגת האיטלקים והגרמנים וכינון השלטון הבריטי בלוב בראשית שנת 1943 נראה היה, שהיחסים בין ערבים ויהודים חוזרים לתקנם, והיו תקוות לעתיד משותף וטוב יותר. בשנה-שנתיים הראשונות, היה גם נדמה שהמצב הכלכלי בתנופה. יהודים נכנסו לשותפויות עסקיות עם ערבים, אוירה טובה הורגשה במועצת העיריה של טריפולי, בבתי המשפט ובעיקר במשטרה, שלשורותיה התקבלו לראשונה יהודים" (אברמסקי-בליי, פנקס הקהילות – לוב ותוניסיה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 68-69).

עם זאת נוצרה אי-בהירות לגבי עתידה המדיני של לוב, ומקומם של היהודים בה בעתיד: "השלטונות הבריטיים מעודדים התודעה הלאומית הלובית. היהודים במבוכה רבה. היחסים בין הערבים והיהודים מצוינים, אבל כל זה במחיר פטריוטיות מצד היהודים. ביום ששי וביתר חגי הערבים מונפים דגלים לאומיים על כל החנויות (כערבים, כיהודים)

קטעים מהדו"ח הרשמי של קהילת טריפולי על מאורעות 4 בנובמבר 1945

חירום. פטרולים של חיילים בריטיים החלו לסרוק את הרחובות ולערוך חיפושים על עוברי-האורח ובדירות הערביות.

בטריפולי הספיקה עמדה תקיפה זו מצד הרשויות כדי לשפך בהיקף גדול את המהומות בלי שימוש בנשק, כבר מהלילה של יום שלישי. לא היה מספר רב של מעצרי ערבים, האשמים בשוד או בתקיפה, אלא ביום רביעי. הרובע היהודי של התארה (שקבוצות ערביות התקיפו אותו בנקודות חיצוניות רבות, ואולם בלי שהצלחו לחדור בו, הודות להגנת הגבורה של התושבים) קיבל חסות צבאית מיוחדת: בינתיים נמלטו לתוכו אלפי בני דתנו, שבאו מהאזורים שעליהם איימו יותר. בקהילות אחרות, כמו זנוור וזאוויה, היו הרציחות ההמוניות בלילה שבין יום שלישי ליום רביעי. התקיפות החמורות ביותר בטריפולי היו ברחובות העיר העתיקה, שהתגוררה בהם אוכלוסיה מעורבת, וברחובות הרבים של העיר החדשה, שבהם לא יכלו היהודים, בכתיהם המבודדים, לארגן כל הגנה בעלת ערך. והתוקפים לא יכלו לטעות, כי ידעים מסתוריות כבר סימנו את הבתים ואת החנויות של הלא-יהודים באותיות שהוטבעו או שנכתבו ביד על הדלתות. בשעת המהומות לא מת אלא ערבי אחד, וחושבים שסיבת מותו היתה מעשה הגנה לגיטימי.

ביום רביעי 7 בנובמבר וביום חמישי 8 בו אפשר היה לטפל בקבורתם של הקרבנות מטריפולי ומונזור. הלוויות, שאותן ניהל נשיא הקהילה בסיוע עובדי חברה קדישא, נערכו בשעת תחילת העוצר, על-פי מסלול שלכל אורכו הוצבו חיילים מזוינים; לאות מחאה לא השתתפו בה קרובים או יהודים אחרים, פרט למשרתים בקודש. לעומת זאת השתתפה בלוויה נציגות הרשויות המנהליות והצבאיות. קצינים בריטיים בדקו וצילמו גוויות, בעיקר אותן גוויות שעליהן ניכרו יותר אותות אכזריות התוקפים. פרט לשניים (הרב שאול דאבוש והרב אברהם תשובה) נקברו כל הקרבנות בקבר אחים בבית-העלמין היהודי של טריפולי.

מצוטט אצל דה פליצה, עמ' 221-222

בשעות המאוחרות של אחר הצהריים של יום ראשון 4 בנובמבר הגיעו לנשיא הקהילה הידיעות על ההתנפלויות החמורות הראשונות שחלו בעת ובעונה אחת, כאילו על-פי אות מוסכם מראש, בנקודות שונות של העיר טריפולי; אז הוא נחפו אל תחנת המשטרה המרכזית כדי למסור על העובדות וכדי לזרז לנקיטת אמצעי דיכוי מידיים. ואולם שום אחד מן הקצינים לא נמצא בתחנה ואף בלתי אפשרי היה למצאם במקומות אחרים; בעלי הדרגות הנוכחים הסתפקו בהדגשת העובדה שכל אנשי המשטרה נמצאו אותה שעה מחוץ לבנין, בתפקיד. נראה היה שהסדר יושב על כנו מיד, ואף-על-פי שהיו תקריות 4 בנובמבר רבות וחלו כולן באותו רגע, לא היו מקיפות וארוכות במידה כזאת שיהיה מקום לצפות מראש באיזו מידה תחמרגה בשני הימים שלאחר מכן.

ביום שני בבוקר, כששוב התלקחו המהומות בטריפולי (על המתקוממים מהעיר נוספו, בינתיים, אלפי ערבים שירדו מהאזור הכפרי), באו בשעה מוקדמת ראשי הקהילה אל משרד הקצין הבכיר לעניינים האזרחיים, סגן-אלוף קאלטון. הקצין הבכיר נעדר מטריפולי והגיע למשרדו רק בסמוך לשעה 9; מיד נמסר לו על חומרת המצב והוא נתבקש לפעול מיד לדיכוי המהומות, אגב שימוש בצבא הבריטי, משהוכח שלא היתה המשטרה האזרחית מסוגלת להשתלט על המאורעות. סגן-אלוף קאלטון הבטיח להתעניין מיד; אך, לדאבונו, לא התערב הכוח המזוין בצורה יעילה אלא כעבור יותר מ-48 שעות אחרי פרוץ המהומות [...]. ואכן, במגנשר מיום שני הוטל עוצר, אך באותו ערב עצמו וביום שלישי שאחריו, 6 בנובמבר, חלו, ובממדים גדולים יותר, התנפלויות, מעשי שוד והצתות. בערב יום שני לא נכנסו מעט החיילים, שהחלו להופיע ברחובות, לפעולה נגד ההמון ולא השתמשו בנשקם כדי לדכא את המהומות.

רק בערב יום שלישי, 6 בנובמבר וביום רביעי 7 בו נכנסה לפעולה סוף-סוף המפקדה הצבאית של חיל-המצב; בתחילה אסרה את ההתקהלויות ואת נשיאת האלות או כלי-התקפה אחרים, ואחרי כן הכריזה על שעת

על פי חובה. היהודים מפחדים להניף דגל ציוני, ובכלל לעשות כל מעשה שיתפרש כהתבדלות מהישוב הערבי. הנוער רוטן על כך, ודורש מעשים ציוניים. האוירה היא זו הרגילה במדינה ערבית העומדת בפני עצמאות. בינתיים הכל מעורפל" (מכתב מיום 23.6.1943 המופנה לאליה גוילי, נשיא קהילת בנגזי, ומתייחס לבנגזי וסביבותיה, אצ"מ, 6/4582).

לאור זאת ברור, שלאחר מלחמת העולם השנייה וראשית שלטון הבריטים בלוב הייתה ארץ זו, ובתוכה גם יחסי האוכלוסיות שבה, על פרשת דרכים. מצב זה, שנראה היה בתחילה טוב יחסית, קיבל מפנה דרסטי בפרעות חסרות התקדים בלוב שעשו ערבים ביהודים בין ה-4 ל-7 בנובמבר 1945.

הפרעות הפתיעו רבים, ולעתים התמונה העולה מהמקורות מלאה סתירות לכאורה. נשיא קהילת טריפולי הצהיר באוקטובר, שלא צפויים קשיים רציניים ביחסים בין יהודים

וערבים. יהודים רבים מטריפולי השתתפו באותו חודש בהלווייתו של סלימן קרמנלי (מצאצאי שושלת קרמנלי העות'מאנית ואחד מהנכבדים שהפגינו סובלנות ושותפות עם היהודים), ובעיתונות הופיעו לא אחת גילויי דעת בזכות סובלנות ואמונה בעתיד משותף. מנגד התפשטו קריאות הסתה כלפי היהודים, בייחוד בקרב העילית הלאומנית החדשה ובהשפעתה גם בקרב ההמונים. לנוכח ההסתה במסגדים בטריפוליטניה ובקירנאיקה כאחת קרא הקאדי הראשי של קירנאיקה להפסיק כל הסתה אנטי-יהודית ונשא דרשה האומרת, כי ערבים ויהודים הם אחים.

כמה סיבות ישירות הובילו לפרעות של נובמבר 1945: ביולי השמיע הקאדי בכיזום נאומים נגד היהודים; באוקטובר הואשמו יהודים ברצח ילדה בטריפולי, אם כי ההאשמה גונתה (והופרכה); התעוררו קשיים כלכליים לאחר שנהר אלמג'אנין, שבסביבות טריפולי, עלה על גדותיו; פרצה סדרה של קטטות בין ערבים ליהודים בעיקר בטריפולי; ללוב הגיעו ידיעות על מהומות בין יהודים לערבים בסוריה ולבנון; התרבו מעשי השוד והחמס נגד יהודים בלוב; ב-2 בנובמבר צוין יום השנה להצהרת בלפור; וב-4 בנובמבר הופצו שמועות (כוזבות) כי יהודים רצחו את המופתי ואת הקאדי של טריפולי והציתו בית דין שרעי.

התמונה העולה מהמקורות באשר להשתלשלות האירועים היא זאת: במוצאי יום ראשון, 4 בנובמבר, פרצו בבירה קטטות בין יהודים למוסלמים שלא חרגו בתחילה מהקטטות המסורתיות בטריפולי. אולם במהרה החמירו האירועים והתפשטו למקומות שונים בעיר. רבים באו מהכפרים והעיירות סביב טריפולי להשתתף בהתקפות ובביזה. המשטרה

מראה בית הכנסת לאחר הפרעות (בתמונה העליונה) וביקור הגב' הלן קאזס בן עטר, נציגת הג'וינט, בבית הכנסת (בתמונה התחתונה), זאווה 1945

הבריטית לא מיהרה להתערב, ודבר זה עודד את הפורעים. ההתקפות התפשטו מטריפולי לעיירות השדה של טריפוליטניה (עמרוץ, תאג'ורא, מצראתה, מסלאתה, זנזור וזאווה) והיו אכזריות מאוד. בטריפולי היו הפגיעות הקשות ביותר בעיר העתיקה, שבה התגוררה אוכלוסייה מעורבת, ובעיר החדשה. לרובע היהודי התקשו הפורעים לחדור, ונתקלו בו בהתנגדות. רק לאחר ארבעה ימים התערבו כוחות הצבא הבריטי והפסיקו את הפרעות. בפוגרום נרצחו יותר מ-130 נפש, ביניהם נשים, ילדים וזקנים, ומאות נפצעו. משפחות שלמות נהרגו. נשים ונערות נאנסו, בתי כנסת חוללו ונהרסו, ספרי תורה הושחתו, מאות בתי מגורים וחנויות נפגעו ונשדדו. רבים נותרו חסרי בית וחסרי פרנסה. היו שניצלו בזכות התאסלמות.

הבריטים חקרו את השתלשלות הנסיבות שהובילו לפרעות ואת האחראים להן, ורבים הועמדו לדין. בקרב הקהילה היהודית לא היה רק זעם כלפי הבריטים, אלא רווחה הדעה שהבריטים רצו בפרעות והיו בין העומדים מאחוריהן. בדו"ח המנהל הצבאי הבריטי נכתב, שהגורמים המוסלמיים המתונים בלוב שללו את המעשים, אך חששו להתערב מפחד מההמון. חלק מהאשמה נתלתה ב"חוצפתם" של הציונים בלוב, שפעילותם הסלימה את היחסים. הדו"ח שלל אפשרות של התארגנות מאחורי הפרעות. מיד לאחר הפרעות נשמעו גינויים בציבור הערבי. במאמר מערכת מיום 8 בנובמבר גינה העיתון **טראבלוס אלג'רב** את הפוגרומים: "שודדים ותוקפים אלה גרמו רעה לעם הלובי בהתנהגותם כלפי מיעוט שחי אתנו מאות שנים בשלום

ובשלווה". ב-9 בחודש גינו הקאדי הגדול והמופתי של לוב את הפרעות, וקראו להרגעת הרוחות ולפיוס. לאחר זמן נערכו כנסים משותפים וניתן סיוע לנפגעי הפרעות (דה פליציה, עמ' 223-234).

בניגוד להצהרות של הבריטים נראה שהפרעות אכן תוכננו. אמנם הפורעים באו רובם מקרב ההמון, לא רק בטריפולי, אלא גם מהעיירות ומהכפרים סביב, אך נמצאו עקבות לגורמים לאומניים בטריפוליטניה, ובייחוד למפלגה הלאומנית (אלח'זב אל'ט'ני). מה גם שבתים וחנויות של לא יהודים בעיר העתיקה בטריפולי סומנו לקראת הפרעות, וידוע שחנותו של אחד הסוחרים הערבים בעיר שימשה מטה לפורעים. חלק נכבד מפעילי מפלגה זו חזרו ללוב רק זמן קצר לפני כן, עם הכיבוש הבריטי, לאחר שגורשו בידי האיטלקים בזמן המרד הערבי ושהו מחוץ ללוב. שם, בעיקר במצרים, ספגו

קבר אחים לקרבות הפרעות של 1945
בבית הקברות של טריפולי, 1945

רעיונות לאומניים אנטי-ציוניים ואנטי-יהודיים. בשוכם קנו להם ולרעיונותיהם אחיזה בטריפוליטניה.

בתמצית מדו"ח אמריקאי על מאורעות טריפולי נכתב, כי מפלגה זו, הידועה בקשריה עם גורמים במצרים, הסיתה נגד היהודים, תוך ניפוח מאורעות בארץ ישראל ובעולם הערבי וניצול המצוקות הקיימות. לפי הדו"ח המשטרה המקומית לא רק שלא מיהרה להגיב כנדרש, אלא עזרה לעתים לפורעים. הבריטים פעלו באדישות, והתעלמו מרמזים להחרפת המצב.

הפרעות – בהיקפן, בעצמתן, באכזריותן ובפתאומיותן – היוו משבר קשה ליהודי לוב. באחת השתנה הכול, אבד האמון בערבים ובבריטים, והתקוות לחיים משותפים נראו בלתי מציאותיות. הציונות נהפכה על כן למוצא הבלעדי כמעט. בשיתוף עם גורמים בארץ ישראל הוקם כוח הגנה יהודי, והחלו עליות בלתי לגליות לארץ ישראל. היה חשש לפעול בגלוי שמא יישנו האירועים הקשים.

החשש הכבד והלחץ מצד הלאומנים הובילו להתבטאויות ופעולות של יהודים, לכאורה באופן פרדוקסלי, בעד מתן עצמאות ללוב. לאמתו של דבר הייתה תקווה לחסות בין-לאומית, ואפילו להשבת השלטון האיטלקי ללוב. תחושת חוסר הביטחון הייתה קשה, ולקראת ההצבעה באו"ם על הצעת החלוקה של ארץ ישראל, בנובמבר 1947, ביקשו מנהיגי הקהילה את הגנת הבריטים.

ברחבי העולם הערבי הייתה התעוררות לקראת מאבק בארץ ישראל ולקראת מאבק לעצמאות נגד הכובשים האירופיים בארצותיהם, ודבר זה התבטא גם בהרעת היחסים עם היהודים. כחודש לאחר הקמת מדינת ישראל, ב-12 ביוני 1948, פרץ בטריפולי גל נוסף של פרעות ביהודים. הפעם השיבו המותקפים מלחמה בצורה תקיפה ויעילה. גם הכוחות הבריטיים מיהרו יותר להגיב, ויום אחרי שפרצו דוכאו המהומות. לפי מקורות יהודיים נהרגו 14 יהודים ועשרות ערבים. רבים נפצעו, ורכוש רב נשדד או נפגע. ההגנה העצמית

יהודים ומוסלמים לאור מאורעות 1945, קטעים מדו"ח הפגישה בין הנכבדים הערביים והיהודיים

שפנה אלה נוכחים בנאום הבא: "רבותי הנכבדים, הוד-מעלת המושל האהוב שלנו הזמין אותנו לכאן כדי שנסלק את אי-ההבנות שנוצרו בין שתי העדות וכדי לחדש את היחסים הלבביים והידידותיים שקשרו אותנו זה מאות שנים. כדי להגיע למטרה זו עלינו ראשית כל לשכוח את המאורעות המעציבים שאין להם תקדימים בתולדות לוב, מאורעות שהם בעינינו פשעים רגילים, שביצעו אותם נערים ואנשים שאינם מודעים לחומרת פשעיהם. כל החכמים ובעלי הדעות הנכונות של שני הצדדים מגנים באופן הנמרץ ביותר מעשים אלו ואינם הפצים אלא בשלום ובשלום. על כן עלינו להדק את קשרי הידידות בינינו ולפעול במגובש למען טובת הארץ והאוכלוסייה; כולנו מלאי אומן ברצון ממשלת ה"מ הבריטית להחזיר את הסדר ואת השלום על פנים.

אני מסיים את דברי בבקשה לכלי-כול שיחזק את הקשרים הקיימים בינינו וינחה אותנו בדרך השלום".

ענה קומנדאטור חלפאלה נחום בשם העדה היהודית: הלה אמר ראשית כל שתפקיד הוועד המעורב אינו להעלות טרונגיות או לחקור על העבר, כי כל מה ששיך לעבר הופקד עתה בידי המערכת המשפטית, שתסלול לעצמה את דרכה ללא כל צורך בהשפעה מצדנו; אחרי כן הבהיר שתפקיד הוועד הוא לכוון מחדש את האמון ההדדי בין הקהילות היהודית והערבית, אגב חיזוק היסודות לדו-קיום בשלום ובכבוד לתועלת שת העדות והארץ. קומנדאטור נחום הדגיש שרצה להודות בשם כל הקהילה היהודית לכל בני העדות החיות בארץ - ערבים, איטלקים, בני מאלטה ויוונים - שבימים העצובים של המהומות הושיטו סיוע והכנסת אורחים למשפחות יהודיות רבות, וכן הודה להוד-מעלת הקאדי ולהוד אושרו המופתי על אשר עשו וכתבו בימים האחרונים.

הוד אושרו המופתי אישר את הצורך המוסרי והחומרי בהסכם בין ערבים ליהודים; לא היו ביניהם בעבר, ואסור שיהיה ביניהם בעתיד ניגודים אפילו בתחום החומרי, כיון שפעולותיהם משלימות אלו את אלו, שהרי צד אחד מתמסר בעיקר למסחר והשני לפעולות החקלאיות בדרך-כלל.

נשיא הקהילה, מר צאקיני חביב, מנצל את ההזדמנות - כיון שלא יכול לעשות זאת לפני כן באמצעות העתונות - כדי להביע לקאדי ולמופתית את רגשי הכרת הטובה של כל הקהילה היהודית. וכן הוא מודה למוסלמים ולשאר העדות שהוכיחו את רגשותיהם האנושיים האציליים בהכניסם לבתיהם את המשפחות היהודיות שביקשו מפלט אצלם ובהעניקם להן חסות. לבסוף הצהיר בהדגשה שלשם כיון שלום בר-קיימא נחוץ שיהיו הכל תמימי דעים בדבר האמצעים שעל שני הצדדים לנקוט כדי לחזק יותר ויותר את רגשי הידידות, וכן נחוצות הבהירות והאובייקטיביות המקסימליות בבדיקת הבעיות השונות.

יש להפיץ בין שתי האוכלוסיות רוח הבנה הדדית ולנהל תעמולה מיטיבה המכוונת לאמון ההדדי בדו-קיום באוירת אחוה ואחדות לבבות.

מצוטט אצל דה פליצה עמ' 224-226

בשעות אחרי הצהריים של יום שלישי 27 בנובמבר 1945 התקיימה באולם המנהל הצבאי הבריטי ישיבה ראשונה בין נכבדי הקהילות היהודית והערבית בהשתתפות המנהלן הראשי, הבריגדיר בלקליי.

מטרת הישיבה היא לסלק כל אי-הבנה העלולה להתגלע בין שתי העדות ולגבש ולהביא לידי ביצוע - בסיוע הרשויות - את כל האמצעים הנחוצים להתחזרת הדו-קיום בידידות בין היהודים לערבים בטרופוליטניה ולהחזרת האמון ההדדי לטובת הארץ.

נכחו בשם העדה הערבית האדונים: קאדי אל-קודאט, שיח' מחמוד בורחיס; המופתי של לוב, שיח' מוחמד אבו לסעאד; סאלם ביי מונסטור, נכבד; סנוסי פטיס, דיין בית-הדין השרעי העליון; עלי ביי קרמנלי, נכבד; מחמוד ביי מונסטור (העתידי להיות ראש-הממשלה הראשון בממשלת לוב העצמאית, מת בבית-הסתר בימי גדאפי), מודיר של אוקאף של טריפולי; חג' מוסטאפה מצראן, מנהל בית-הספר לאומנות ומקצועות; פרופ' קאמל אל-המאלי, מפקח על בתי-הספר; קומנדאטור בקיר טריש, יועץ לממשלה; טאהר ביי אלמרייד, נכבד מתרהונה; באשיר זקלעי, סוחר; טאהר בקיר, יועץ העיריה.

ובשם העדה היהודית האדונים: קומנדאטור חלפאלה נחום, נשיא לשעבר של הקהילה; צאקיני חביב, נשיא הקהילה; הרב חי גאביון, אב בית-הדין הרבני; שלום נחום, משנה לנשיא הקהילה; רואן חאסא, חבר הוועד המייצג היהודי; רפאל נמני, נכבד; משה נחום בן ידידיה, נכבד; יוסף ברצ'ה, סוחר; מסעוד חסאן, סוחר; צאקיני חג'ה לילוף, סוחר; מנהל-השבונות לילו ארביב, בעל מקצוע חופשי.

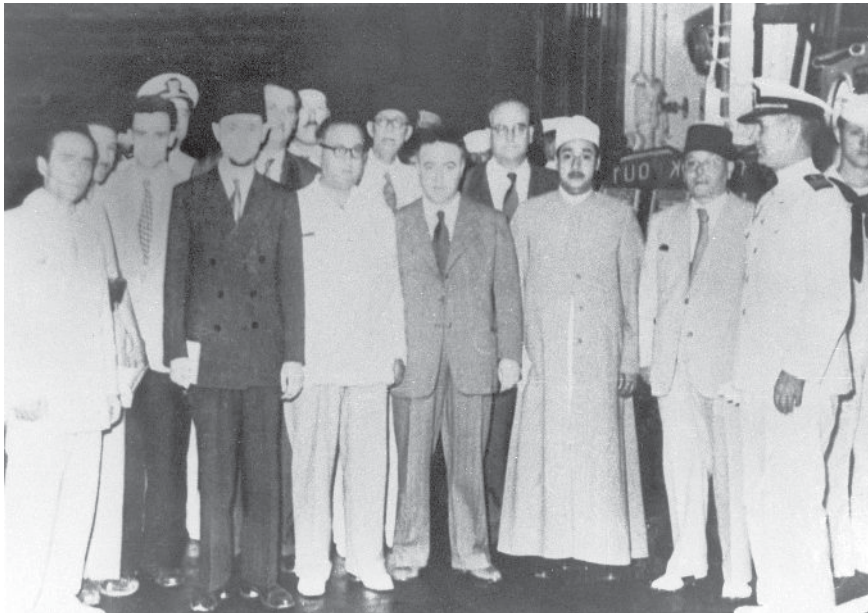
בשעה 17.10 נכנס לאולם הבריגדיר בלקליי, ואת פניהם קיבלו S.C.A.O. הקולונל אולטון ו-C.A.O. ראש עיריית טריפולי ארקין. הבריגדיר בלקליי פתח את הישיבה ואמר לנוכחים את המילים הבאות: "באתי לברך אתכם ולומר לכם מה שמח אני שחיפשתם הזדמנות זו כדי להיפגש אלו עם אלו. מראשית המהומות זה היום הראשון שבו רואים קרן שמש בין חשרת העננים. אני שמח לראותכם מכונסים סביב לשולחן זה. אני מקווה שתעשו את כל מה שביכולתכם כדי לסתור את הטיעונים המרמים ואת השמועות שמפיצים אנשים בעלי כוונות רעות, ושהמגיעים ביניכם, בדרך רשמית או רשמית-למחצה, יצביעו על דרך שבה יוכלו ללכת מי שרמתם השכלית נמוכה מרמתכם.

אני מקווה שבהתייעצויותיכם ההדדיות תוכלו להניע אחרים להשתתף בפגישות שתהיינה יציגות יותר של שתי הקהילות.

זה יותר מאלף שנים שוררים ביניכם בלוב יחסי ידידות. אני מקווה שבעזרת האל ובחכמתכם יוכל מצב זה להתחדש לתועלת כל הנמצאים באזור. אל תהססו לעולם לבקש את כל הסיוע שאני וקציני נוכל לתת לכם".

אחרי נאום נפרד הוד-מעלת הבריגדיר מהנוכחים והטיל על קולונל אולטון לייצג אותו בהמשך עבודות הוועד.

אחר-כך נשא את דבריו קאדי אל-קודאט, שיח' מוחמד בורחיס,

צילום של הנכבדים שהשתתפו
בכתימת חוזה השלום שנחתם
על נושאת מטוסים אמריקנית בין נציגי
הקהילה היהודית ונציגי המפלגות הערביות
בעקבות פרעות יוני 1948

(חלקה על ידי חברי "ההגנה" בעיר) הפתיעה את הערבים ואת הבריטים. ב-14 בחודש ביקר ב"חארה" המופתי בלוויית הרב הראשי, והביע סולידריות עם הנפגעים ותקווה להרגעת הרוחות. ברחבי הציבור בלוב נשמעו גינויים רבים. אולם במשך אותו קיץ היו עוד תקריות ספורדיות בין יהודים למוסלמים. לדוגמה, בעיירה זליתן הוטלה פצצה ברובע היהודי, ומאוחר יותר הוטלה פצצה מול חנות ערבית.

הקהילה היהודית הייתה במצב חמור. נשלחו קריאות בהולות לעולם וגם לאו"ם. היה תסכול וזעם כלפי הבריטים, שלא אפשרו יציאת יהודים מהארץ עד פברואר 1949. אז החל מה שניתן להגדיר כמנוסה המונית של יהודים. עוד לפני כן התרכזו בבירה אלפים מיהודי לוב, דבר המצביע על הבהלה שאחזה בהם. העלייה הרשמית לישראל החלה בחודש אפריל, ועד ספטמבר 1950 יצאו כ-20,000, רובם ככולם לישראל. למעשה, כשהתברר בחודש מאי 1949, שלוב תהיה בתוך שנים ספורות מדינה עצמאית, השתכנעו לעלות גם כאלה שלא התכוונו לכך קודם לכן. הדבר ודאי מצביע על חוסר אמון מוחלט כלפי האוכלוסייה המקומית.

באופן כללי גרמו הפרעות לפירוד בין האוכלוסיות, אם כי היו מקומות שגם בזמן הפרעות נמשכה בהם הסולידריות והאחריות. למשל, בעיירה תיגרנה שבאזור גריאן (בטריפוליטניה) לא פרצו פרעות. מוסלמים הביעו נכונות להגן על יהודים, אם יותקפו.

המאורעות החמורים בשנות הארבעים ובראש וראשונה הפרעות שהתרחשו בשנת 1945, והיציאה ההמונית של היהודים את לוב מעוררים את שאלת הידרדרות מצבם של היהודים בלוב. האם ניתן לדבר על הידרדרות מתמשכת, ואם כן מהי ראשיתה ומהם מרכיביה? כפי שהוסבר לעיל, מקורות שונים מלמדים על ההפתעה וההלם שגרמו לכאורה הפרעות. בדברים להלן ניתן

בית הכנסת גרבי מיד לאחר
אירועי יוני 1948 טריפולי, יוני 1948

לראות, שהיחס השלילי של החברה הסובבת ליהודים היה בקו של הסלמה לאורך זמן, ועל כן למשבר של פרעות 1945 היו שורשים בזמן קדום. אין בכוונתי לומר, עם זאת, שאפשר היה לחזות את הפרעות.

החדירה הזרה ללוב תקעה בהדרגה טריז בין הערבים והיהודים. במשך השנים היו יחסי שתי האוכלוסיות מורכבים וידעו עליות וירידות, אך נוצרה ביניהן מעין סימביוזה הדדית, בתור שתי קבוצות שהן חלק אינטגרלי של לוב. ההשפעה האירופית ובעיקר כיבוש לוב בידי איטליה שינו מציאות זו. זהו כנראה אחד הגורמים להידרדרות היחסים בין שתי הקבוצות, הידרדרות שהייתה מעבר לרמה של אירועים ספורדיים.

החדירה האירופית ללוב לא רק יצרה טריז בין האוכלוסיות, אלא יצרה בדעת הקהל זהות של יהודים כיחידים ושל היהודים כקולקטיב עם המדינות הזרות, עם מטרותיהן ועם התרבות הזרה שהן ייצגו. אירועים של תקיפת יהודים התרבו והחמירו במהלך הכיבוש האיטלקי ולאחריו, דבר שדחק עוד את היהודים ככלל לצד של איטליה, וזה מצדו הסלים עוד יותר את יחס הערבים ליהודים, בראותם בהם גורם שהתנתק מסביבתם והתקרב למעצמה הזרה שהשתלטה על ארצם.

על אף צמיחת הלאומיות הערבית והלאומיות הלובית המשיכה הדת למלא תפקיד מפתח ביחסי שתי האוכלוסיות. סמלים דתיים השתמרו במסורת ובתודעה (ובתת-התודעה). אלה פעלו גם לנטרול החיכוך, אך לעתים אולי לחידודו. גולדברג הראה למשל, שפרעות 1945 התרחשו ימים ספורים לפני "פסטיבל" חג הקרבן המוסלמי, שהיריבות הדתית עם היהודים ניכרת בו.

מחקרים המדגישים את ההתעוררות המהירה של הלאומנות בטריפוליטניה מ-1943 ואילך בתור מרכיב בהידרדרות היחסים לקראת פרעות '45 הם אולי, לכן, בעייתיים. אברמסקי-בליי, המדברת על הלאומנות החילונית בטריפוליטניה שהושפעה מהפשיזם והנאציזם מכאן ומהפן-ערביות מכאן, אינה מצליחה להסביר את ההשתתפות העממית הנרחבת בפרעות של אותן קבוצות שהלאומיות המודרנית ספק אם חדרה לתודעתן, ואף ההבחנה בין "ציונים" ל"יהודים" אולי לא הייתה קיימת לדין.

ההיבט הדתי בהידרדרות היחסים משנות הארבעים ואילך הוא חריף יותר. מוטיב האחריות לחייו, רכושו וכבודו של היהודי, שהיה נדבך מסורתי ביחס של המוסלמי אליו, כבן חסות, נשחק מאז השינויים המשפטיים והחברתיים שערערו את תוקפם של "תנאי החסות". ברגע שהיהודי נתפס פחות כחלק אינטגרלי של סביבתו, כבן לעדת מיעוט תחת כנפי האסלאם, ויותר כבן לעדה העומדת ממול/מנגד לאומה המוסלמית, חובת הכבוד של המוסלמי להגן עליו נשמטת. המאבק הערבי-ציוני האיר את היחסים בעולם המוסלמי כיחסים שבין האסלאם לכופרים, דבר שבא לביטוי בקריאות הגיהאד בעת פרעות 1945. התגובה לפרעות לא הייתה אחידה, וחלק מהמנהיגים הדתיים גינו אותן בחריפות, אולם הפרשנות העממית למצב נעשתה על בסיס פרשנות מופשטת למסורת דתית ומסורת חיים משותפים ארוכי שנים. פרשנות זו, שהתבטאה ביחסים תקינים בדרך כלל עד ידידות ושיתוף, עברה מפנה בזמן של השתנות התנאים והתלכדותם של גורמים שונים יחד.

לא ניתן להשלים את התמונה של הפרעות ב-1945 מבלי להתייחס ולו בקצרה לחלקם של הבריטים בפרעות, בין ה-4 ל-7 בנובמבר 1945. במחקרים עד כה מצטיירים הבריטים כמי שחמקו מהאחריות על מה שקרה והטילו אותה על גורמים אחרים. אם נתבונן מקרוב במאורעות שפקדו קהילות יהודיות אחרות בארצות שהיו תחת שלטון בריטי או בחסותו, כגון סוריה, מצרים, לוב ועיראק, מסתמנת תמונה ברורה יותר של מדיניות חוץ

בריטית עקבית שהתממשה על ידי כוחות הצבא הבריטיים בשטח כלפי מיעוטים בכלל ויהודים בפרט בארצות אלה. מדיניות זו התבטאה באי התערבותה של בריטניה ביחסים בין-קהילתיים וביחסים בין מיעוטים לרוב האוכלוסייה הערבית, וזה מתוך אהדה בלתי מוצהרת לערבים ושמירה על האינטרסים הפוליטיים של בריטניה באזור. מדיניות זו הופעה בדרך כלל כאשר השלטון הערבי המקומי היה במעבר או בתהליך של התגבשות לתפיסה מלאה של השלטון, והבריטים מהצד ניסו לכוון את הכוחות הפועלים לטובתם. בפרספקטיבה היסטורית מדיניות זו עוברת כחוט השני לפחות בשלושה מקרים במזרח התיכון ובצפון אפריקה: בדמשק בשנת 1918, בבגדאד בפרהוד בשנת 1941, ובטריפוליטניה בשנת 1945. בשלושת המקרים ישבו הבריטים בצד והממשל הצבאי הבריטי לא נתן לחייליו להתערב מיד ולהפסיק את הפרעות אלא לאחר מספר ימים. רק אז התערב הצבא הבריטי והפסיק את ההשתוללות הראית של האוכלוסייה המקומית, אשר במקרה של טריפוליטניה בשנת 1945 הוסתה על ידי גורמים לאומניים מפלסטיין, ממצרים ומלוב עצמה בעידודה של הליגה הערבית (שהוקמה בשנת 1945 ביזמתו של אנטוני אידן, ראש ממשלת בריטניה דאז) כתגובה על מה שנעשה על ידי "הציונים" בפלסטיין. המעניין הוא, שהן לגבי דמשק ב-1918 והן לגבי הפרעות בטריפוליטניה ב-1945 נמצאו מספר תיקים ריקים בארכיון משרד החוץ הבריטי. השאלה שנשאר עדיין פתוחה היא למה הבריטים, לאחר הפרהוד בעיראק בשנת 1941, חזרו על אותה מדיניות בשנת 1945 בטריפוליטניה. הפועל היוצא מהפרעות של שנת 1945 הוא שינוי בלתי הפיך ביחסים בין יהודים וערבים בטריפוליטניה. האם בריטניה הייתה חפצה בזה? מה היו מטרותיה? האם היא השיגה אותן? לשאלות האלה טרם נמצאה תשובה במחקר ההיסטורי.

פרהוד

מילולית – ביזה או שוד. כינוי להתפרצות האלימה שאירעה בבגדאד ביוני 1941 ובמהלכה נרצחו כ-180 יהודים (לפי סברה אחרת רק 130). הפרהוד היה נקודת ציון לתהליך שהוביל לנתק הולך וגדל ביחסי היהודים עם החברה והמדינה בעיראק.

בלוב העצמאית

לקראת קבלת העצמאות התנהל בלוב דיון ציבורי בשאלה "מיהו לובי". בעלי אזרחות זרה חויבו לבחור בינה לבין האזרחות המקומית. מרבית הארגונים הפוליטיים הערביים התנגדו לשותפות של יהודים בחיים הפוליטיים. בקרב המיעוטים בלוב, ובהם גם היהודים, נזהרו שלא להתעמת עם הגורמים הלאומניים, שהיו חזקים יותר בטריפוליטניה. בלחץ האו"ם כללה החוקה החדשה של לוב בשנת 1951 פרק על זכויות אדם; בעיצובה לקחו חלק גם ארגונים יהודיים. מתן העצמאות ללוב בשנת 1952 היווה ראשיתו של פרק חדש ביחסי המיעוט היהודי (שהצטמצם בינתיים במידה רבה) עם הרוב הערבי. מכאן לא היו עוד שתי האוכלוסיות שותפות בארץ הנשלטת בידי מדינות אחרות; הערבים קיבלו את השליטה בארץ.

בסוף שנת 1951 נותרו בלוב כ-6,000 יהודים, מתוך למעלה מ-35,000 ערב העלייה הגדולה. רובם היו עשירים ובעלי עסקים בלוב, חלקם בעלי אזרחויות זרות. היו קריאות מצד ערבים למען הישארותם של היהודים, אולי בעיקר עקב החשש, שהתברר כמוצדק, מנוק לכלכלת הארץ בעקבות עזיבתם.

לשליט לוב נבחר המלך הסנוסי אידריס, שהיה מקורב למדינות המערב וייצג את הכוחות המתונים יחסית, גם ביחסו עם היהודים. על כן נראה מצב היהודים בתחילה בטוח ויציב. בציבור היהודי ניסו לא לעורר הדים רבים, לא להתערב בחיכוכים הפנימיים, לא להתקרב יותר מדי לחוגים הציוניים ולא להזדהות עם ישראל. אולם בהדרגה גבר הלחץ מצד הכוחות הלאומניים בטריפוליטניה ובעולם הערבי (בעיקר מצרים הנאצית), ואידריס נאלץ לשנות את מדיניותו.

בראשית 1953, לקראת הצטרפותה של לוב לליגה הערבית, צומצמו מאוד הקשרים עם מדינת ישראל. כעבור זמן קצר נאסרה העלייה לישראל. ב-1954 שונה תהליך ההתאזרחות, בניגוד להבטחות שנתנה לוב, ונוצרה אפליה של היהודים. כך הופקע היחס ליהודים ולמיעוטים האחרים בלוב מהקשרו הישיר ונקשר במערכות היחסים שבין המפלגות והכוחות הציבוריים בלוב, בין לוב לעולם הערבי, ובאופן כללי יותר בין העולם הערבי לישראל ולעולם המערבי.

בהמשך נאסר על יהודי לוב לקיים קשרים עם ישראל. בסוף 1958 הוצא צו "מטעמי סדר ציבורי" לפיזור ועד קהילת טריפולי. במקומו הועמד נציב מוסלמי מיוחד. הוגבלו האפשרויות הכלכליות של הזרים במדינה, ונסגרו בתי ספר יהודיים. בתוך העילית הערבית הישנה נשמרו בדרך כלל יחסים תקינים עם היהודים, ויש שהם התחזקו על רקע המתחים הפנימיים במדינה.

בראשית שנות השישים גבר הלחץ הבין-לאומי על לוב, בין היתר מצד ארגונים יהודיים בעולם, כתוצאה מהתגברות המעורבות של המערב בלוב עם גילוי הנפט בארץ זו. מעניינת טענתו של הוועד האמריקני-היהודי משנת 1961, כי בלוב היו נאצים שהגיעו ממצרים, והם שותפו במדיניות היהודית של ממשלת לוב.

משנת 1962 ואילך נהנתה לוב משגשוג כלכלי עקב ניצול אוצרות הנפט שנתגלו בה זה מקרוב. כמו כן חלה רגיעה ביחסי המדינה עם המיעוט היהודי שבקרבה, וכך השתפר מצב היהודים בשני המישורים.

ערב מלחמת ששת הימים, ביוני 1967, שוב התהפך הגלגל. החלה תעמולה אנטי-ישראלית ואנטי-יהודית. בשם יהודי לוב הוגשה הודעת סולידריות עם הפלסטינאים, והובטחה נאמנותם למלך. ביום הראשון למלחמה פרצו בטרפולי הפגנות, ויהודים הותקפו. המהומות פרצו גם על רקע המאבק בין הכוחות המדיניים השונים בלוב. מהומות היו גם בבנגזי, אך הן דוכאו מהר יותר. גם אמריקאים הותקפו. היו כאלה שמצאו מקלט אצל ערבים. כעשרים יהודים נהרגו.

ממשלת לוב וחלק מהעיתונות המקומית המעיטו בחומרת האירועים. בקרב היהודים שרר הלם, באשר גם ראליסטים יחסית בקהילה לא היו מוכנים להתרחשויות כאלו. עד מהרה ביקשו רוב היהודים לצאת את לוב, והשלטונות תמכו בכך, מתוך תקווה שבזה תוחזר היציבות למדינה. בתוך חודש יצאו את לוב כמעט כל יהודיה, לבד מכמאה שנותרו בעיקר בטרפולי. ליוצאים הותר לקחת חלק קטן מרכושם. רובם הגדול היגרו לאיטליה.

מצבם של הנותרים הורע מאוד לאחר ההפיכה הצבאית ב-1969 ועליית קדאפי לשלטון. כמאה עזבו, והנותרים היו בעיקר זקנים וערירים. ב-1976 היו בלוב 16 יהודים. קדאפי הצהיר על כוונותיו להוציא כל נוכחות זרה מלוב, ופעל בהתאם. באשר ליהודים הוא טען, שהם האחראים לכל רדיפותיהם.

סיכום

שאלת יחסי יהודים-מוסלמים או יחסי ערבים-יהודים שנויה במחלוקת בספרות המחקר. היו חוקרים שראו ביחסים אלה בעיקר את השלילי, את המשפיל והמדכא עבור היהודים בארצות האסלאם; והיו כאלה שהדגישו את המאחד בין שתי האוכלוסיות ואת הסימביוזה ביניהן. כך למשל הראה פרופ' פסח שנער, כיצד יכולות העדויות ההיסטוריות לספק יותר מתמונה אחת לגבי טיב היחסים במהלך הדורות. ניתן לומר, שהדבר נכון גם בסוגיה של

יחסי שתי האוכלוסיות בלוב. היו תקופות שאופיינו ביחסים טובים בין שתי האוכלוסיות והיו תקופות שהורע ליהודים כתוצאה מהתפרצויות של המוני העם. מצד שני אנו עדים לגילויים של סובלנות ושיתוף פעולה מנכבדים דתיים וחילונים ומסוחרים שתרמו לא פעם להרגעת הרוחות.

שני הפנים של היחסים בין מוסלמים ויהודים בלוב הוצגו על ידי פרופי הרווי גולדברג במחקריו על יהודי לוב. סמלים דתיים ופולקלוריסטיים ביטאו הן אצל מוסלמים והן אצל יהודים את המשותף והקרוב מחד גיסא ואת המבדיל ואת המפריד מאידך גיסא. חגים דתיים, למשל, האירו בבירור את המבדיל בין הדתות. העוינות החבויה, התת-מודעת, הועלתה אז אל פני השטח, אם כי מתיחות כלשהי הייתה קיימת גם ברמה יום-יומית.

מאורעות שנת 1945 ושנת 1948 היו ביטוי לשינוי בלתי הפיך ביחסים שבין יהודים לבין סביבתם בלוב. המלחמה הביאה לקץ השלטון האיטלקי, והמאורעות שלאחר מכן הן בעולם והן בלוב הובילו למהלך של עצמאות ללוב שבה לא היה עוד מקום ממשי ליהודים.